

صلى الله عليه وسلم

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان شناسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)

گرایش: باستان شناسی پیش از تاریخ

عنوان:

بناهای یادمانی پرشده فلات مرکزی و دگرگونیهای مذهبی عصر آهن متأخر

در ایران

استاد راهنما:

دکتر کامیار عبدی

استاد مشاور:

دکتر عباس مقدم

پژوهشگر:

محترم السادات بیدگلی

زمستان ۱۳۹۰

تقدیم به :

انسان که در راه کسب علم و معرفت برای من آنچه در توان داشتند انجام دادند

تشکر و قدردانی:

سپاس و ستایش خدای را جل و جلاله که آثار قدرت او بر چهرهٔ روز روشن، تابان

است و آفریدگاری که خویشان را به ما می‌شناساند و درهای علم را بر ما گشود و

فرصتی عطا نمود تا بدان، بنده خویش را در طریق علم و معرفت بیازماید. ابتدا تشکر و

قدردانی از استاد ارجمند جناب آقای دکتر کامیار عبدی که با صبر و شکیبایی وقت خود

را در اختیار اینجانب قرار داده و سپاس و تشکر از جناب آقای دکتر عباس مقدم و

جناب آقای دکتر مرتضی حصارى که در این راه مرا یاری کردند.

با تقدیر و تشکر از استاد فرهیخته جناب آقای دکتر مهرداد ملکزاده که با حوصله فراوان،

زمان زیادی از وقت خود را و همچنین مقالات و کارهای تحقیقی که قبلاً در این

خصوص انجام دادند را در اختیار اینجانب قرار دادند.

بسمه تعالی

در تاریخ :

دانشجوی کارشناسی ارشد خانم از پایان نامه خود

دفاع نموده و بانمره به حروف و با درجه

مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات تحقیق
۱	۱-۱ بیان مسئله
۲	۲-۱ هدفهای تحقیق
۲	۳-۱ اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه انتخاب آن
۲	۴-۱ پرسش‌ها و فرضیه‌های تحقیق
۳	۵-۱ تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه‌های کلیدی
۳	۶-۱ روش تحقیق
۳	۷-۱ قلمرو تحقیق
	فصل دوم: جغرافیای تاریخی و طبیعی قم
۳	۱-۲ جغرافیای تاریخی
۵	۲-۲ پیشینه نام شناختی شهر قم
۶	۳-۲ جغرافیای طبیعی
۷	۳-۲-۱ زمین‌شناسی و زمین‌ریخت‌شناسی
۹	۳-۲-۲ آب و هوا
۱۰	۳-۲-۳ رودخانه‌ها
۱۰	۳-۲-۴ حوزه‌های طبیعی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل سوم: مدارک باستان‌شناسی
۱۴	۱-۳ پیشینه باستان‌شناسی
۱۸	۲-۳ نوشیجان
۲۴	۳-۳ ازبکی
۳۱	۴-۳ زار بلاغ
۳۷	۵-۳ واسون
۴۰	۶-۳ قلی درویش
۴۵	۷-۳ نتیجه‌گیری
	فصل چهارم: مدارک زبان‌شناختی
۴۸	۱-۴ مقدمه
۴۹	۲-۴ کتیبه ضد دیو خشایارشا
۵۶	۳-۴ دیویسنا در کهن‌ترین منابع ایرانی
۶۸	۴-۴ اهمیت و جایگاه کتاب وندیداد
۷۷	۵-۴ دیودانها و دیویسنا
	فصل پنجم: نتیجه‌گیری
۸۵	نتیجه‌گیری
۸۷	فهرست منابع و مواخذ

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۹۰	تصاویر
۹۸	چکیده

۱-۱ بیان مسئله

کاوشها و بررسیهای چند ساله اخیر در حوزه مرکز فلات ایران به شناسایی چند مجموعه معماری یادمانی از عصر آهن پایانی منجر شده است. محوطه‌های باستانی ازبکی، زاربلاغ و واسون از جمله این مجموعه‌ها هستند. در هر سه این مجموعه‌های معماری، با پدیده‌ای خاص مواجه هستیم و آن این که بخشهایی، و در مواردی کل سازه‌های معماری پس از یک دوره اسکان، با مواد و مصالح همگون تا به زیر سقف پر و سپس تمامی بنا پوشانده شده‌اند. چنین پدیده‌ای پیش از این در باستان-شناسی عصر آهن شناخته شده بوده و در دژ نوشیجان سراغی از آن داشتیم. در نوشیجان چنان که کاوشگر بیان کرده است هنگام ترک بنا بخشهای از آن، خصوصاً نیایشگاه مرکزی، را با خشت و سنگ پر کرده، پوشانیده و رها کرده‌اند. تکرار چنین پدیده‌ای در زاربلاغ، واسون و ازبکی نشان‌دهنده همان الگو است که گویا تغییر در باورهای دینی و آئینی را منعکس می‌کند. در این که بنای سنگی زاربلاغ قم ویژگیهای باستان‌شناختی ویژه‌ای دارد شکی نیست، و به طوری که آن را نشانی از «تقدس و تناسخ در معماری مذهبی» شمرده‌اند.

آنچه در این میان مهم می‌نماید، این است که چرا با وجود استحکام کافی در ساختار بنا، در دوره‌های بعدی، پوسته‌ها و پوششهایی بر گرد آن ساخته‌اند، این پوسته‌ها و پوششها وظیفه حراست و حفاظت از جسم سازه را در برابر کدام تهدیدها بر عهده داشته؟ آیا این پوسته‌ها اصولاً کاربردی تدافعی داشته و یا به منظور پوشاندن و پنهان کردن سازه از چشم اغیار بنا شده بوده؟

۲-۱ هدفهای تحقیق

مهمترین هدف این پژوهش مستندسازی چگونگی تغییر کالبدی بناهایی مانند زاربلاغ و واسون از شکل نیایشگاههای منفرد سنگی به تپه‌های مصنوعی و دست ساخت با پر کردن و پوشاندن آنها است. در بُعد تحلیلی هدف از این پژوهش بررسی تغییرات در جهان بینی مذهبی یا سیاسی است که موجب چنین تغییراتی در جسم بناهای یادمانی با کاربردهای آئینی می‌شود. امیدواریم که با مقایسه چهار محوطه باستانی نوشیجان، ازبکی، زاربلاغ و واسون بتوان این تغییرات را شناسایی کرد.

۳-۱ اهمیت موضوع تحقیق و انگیزه انتخاب آن

باستان شناسی عصر آهن پایانی آکنده است از نادانسته‌های فراوان و هر پژوهش جدیدی در این حوزه، چشم انداز فرهنگی آن را وسیع تر خواهد کرد. تا به امروز پدیده پر شدن فضاهای مذهبی در عصر آهن پایانی را فقط از نوشیجان تپه در ملایر می‌شناختیم؛ اکنون در باستان شناسی مرکز فلات ایران چند نمونه مشابه به آن را نیز یافته‌ایم که به ما کمک می‌کند تغییرات فرهنگی و باورهای دینی این منطقه را بهتر بشناسیم.

۴-۱ پرسش‌ها و فرضیه‌های تحقیق

آیا مستندات باستان شناختی این گمان را که زاربلاغ و واسون پر و پوشانده شده است تأیید می‌کند؟

آیا بناهای سنگی یادمانی واسون و زاربلاغ کاربرد آئینی داشته‌اند؟

آیا فضاهای پر شده خشتی در نوشیجان تپه و ازبکی کاربرد آئینی داشته‌اند؟

آیا میان پرشدگی زاربلاغ و واسون و فضاهاى پرشده نوشیجان و ازبکی شباهتهایی وجود دارد؟

آیا بر پرشدگی زاربلاغ، واسون، نوشیجان و ازبکی قانونمندی حاکم است؟

۵-۱ تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه‌های کلیدی

یافته‌های سفالی، فضاهاى معماری و روشهای پر شدن بناها متغیرهاست و زاربلاغ، واسون، ازبکی و نوشیجان واژه‌های کلیدی است.

۶-۱ روش تحقیق

عبارت است از مستندسازی یافته‌های میدانی کاوش و بررسی چهار محوطه و در کنار آن مطالعات کتابخانه‌ای برای گسترش آگاهیها در باب باورهای آئینی و مذهبی عصر آهن پایانی و همچنین تکیه بر نظریات انسان‌شناختی در زمینه تحولات آئینی جوامع.

۷-۱ قلمرو تحقیق

استان قم، در مجاورت کویر مرکزی ایران و در غرب آن واقع شده و وسعت آن ۱۱۳۱۶ کیلومتر مربع است که تقریباً ۶٪ از مساحت کل کشور را در بر می‌گیرد. استان قم از شمال به استان تهران و از غرب به استان مرکزی و از شرق به استان سمنان و از جنوب به استان اصفهان محدود است. زاربلاغ و واسون در قم، نوشیجان در ملایر و ازبکی در ساوجبلاغ کرج جزء قلمرو این تحقیق است.

۱-۲ جغرافیای تاریخی

مقدمه

منطقه قم در حد فاصل دو شاهراه ارتباطی بازرگانی و فرهنگی، یکی جاده خراسان بزرگ و دیگری مسیر جنوب شرق به جنوب غرب قرار دارد که حاشیه شمالی فلات مرکزی را از طریق نوار غربی فلات مرکزی به نواحی جنوبی تر آن و در نهایت جلگه خوزستان مرتبط می کرده است. دشت قزوین، دشت کرج، دشت ری، ناحیه قم، ناحیه ساوه و ناحیه کاشان جزء مناطق فلات مرکزی ایران است. وجود محوطه‌های استقرار هزاره پنجم قم در این منطقه، از جمله قره تپه قمروود (کابلی ۱۳۷۵) و چهل بندگان روستای صرم (سرلک و ملکزاده ۱۳۸۴) مؤید آن است که منطقه قم از ادوار پیش از تاریخ، به مدد رودخانه اناربار (قمروود) و قرارگیری در مسیر ارتباطات بازرگانی - فرهنگی، شاهد شکل‌گیری فرهنگ‌هایی شکوفایی بوده که مشخصات آن تشابه نزدیکی را با دیگر فرهنگ‌های همزمان در فلات مرکزی، خوزستان و زاگرس مرکزی نشان می‌دهد. اسناد تاریخی و شواهد باستان‌شناختی مؤید آن است که یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری هسته اولیه جوامع و فرهنگ‌های باستانی در منطقه قم، مرهون رودخانه اناربار یا قمروود بوده است. جوامع ساکن در این منطقه از کهن‌ترین ایام با احداث نهرهای متعدد و هدایت آب رودخانه اناربار به قسمت‌های مختلف دشت، و ساخت کاریزها و قنات‌ها و ایجاد یک سیستم آبیاری منظم موفق به پی‌ریزی فرهنگ‌هایی در این منطقه شده‌اند. سابقه تاسیسات تقسیم آب رودخانه انار بار به پیش از اسلام باز می‌گردد. ترتیب تقسیمات آب در نظام آبیاری این منطقه، در متون تاریخی ثبت شده است. هر یک از نهرهای منشعب از رود اناربار، که یکی از مهم‌ترین آنها، نهر جمکران است، تعدادی از دهات را مشروب می‌ساختند و مجموعه‌ای از

این روستاها در پیرامون نهرها شکل گرفته بود. در هر یک از مجموعه دهات یک دژ قرار داشت و به همین دلیل در قدیم، ناحیه قم را «چهل حصاران» می‌نامیدند. در بسیاری از این دژهای مرکزی، حتی تا قرن سوم هجری قمری آتشکده‌هایی دایر بوده است. آتشکده بزرگ قم که امروزه بقایای آن بر روی تپه کل دختر در ورودی جاده اراک به قم باقی مانده و بنابر افسانه‌ها به دست کیخسرو ساخته شده، مؤید آن است که منطقه قم و جمکران در پیش از اسلام نیز یکی از کانون‌های اصلی مذهبی زرتشتیگری به شمار می‌آمده است. با اتکا بر اسناد تاریخی محل قم باستانی در جنوب شرقی شهر قم امروزی، در عهد ساسانیان تحت عنوان «شارستان» یا «شهرستان» نامیده می‌شده است (سرلک ۱۳۸۹: ۱۹ و ۲۰) (تصویر ۱).

۲-۲ پیشینه نام شناختی

نام قم، به همین صورت در اخبار و احادیث و منابع تاریخی قرن سوم هجری قمری به بعد، از قبیل تاریخ یعقوبی، اخبار الطوال (دینوری)، فتوح البلدان (بلادری)، تاریخ طبری (محمد بن جریر طبری) و کتابهای مسعودی، ثعالبی و عموم کتب مسالک و ممالک آمده است (سرلک ۱۳۸۹: ۱۸).

درباره پیشینه شهر قم و تاریخ بنای آن اختلاف نظر وجود دارد. نام قم سه بار در شاهنامه فردوسی آمده است. با وجود این، برخی بنای شهر قم را به بعد از اسلام نسبت می‌دهند. گیرشمن مناطقی چون قم، سیلک کاشان، ساوه و اساساً کناره‌های باختری کویر ایران را از قدیمی‌ترین مناطق استقرار جمعیت‌های انسانی و خاستگاه تمدن‌های اولیه می‌داند. نتایج کاوش‌های باستان‌شناختی اخیر در منطقه قمروود نیز شاهی است بر این مدعی (جعفری ۱۳۶۸: ۵۸).

۳-۲ جغرافیای طبیعی

۱-۳-۲ زمین شناسی و زمین ریخت شناسی منطقه

فلات مرکزی از دامنه‌های جنوبی البرز به طول بیش از ۷۰۰ کیلومتر از شمال به جنوب کشیده شده است. این واحد بزرگ طبیعی از نظر زمین شناسی و تکتونیک تعداد زیادی از حوضه‌ها با برجستگیها را با حوضه‌های آبریز مستقل خود در بر می‌گیرد (ملک شهمیرزادی ۱۳۸۷: ۲۸).

مختصات جغرافیایی این استان $50^{\circ}8'52''$ تا $52^{\circ}8'25''$ طول جغرافیایی و $34^{\circ}8'10''$ تا 10° عرض جغرافیایی است. حدود ۲۵٪ از وسعت استان مناطق کوهستانی و کوهپایه‌ای و مابقی به صورت دشت است. با توجه به اختلاف زیاد ارتفاع در سطح استان (از ۸۰۰ تا ۳۳۳۰ متر) آب و هوای متفاوت و اقلیم‌های گوناگون (از اقلیم خشک کویری گرفته تا معتدل و کوهستانی) به چشم می‌خورد. استان قم به طور متوسط ۹۳۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد که پست ترین نقطه آن کوه ولیجا در حاشیه کویر به بلندی ۸۰۰ متر و بلندترین نقطه آن به بلندی ۳۳۳۰ متر است. شهرستان قم خود در ارتفاعی بین ۸۰۰ متر در حاشیه کویر تا ۱۳۰۰ متر در مناطق کوهستانی از سطح دریا قرار دارد و کوه تخت سرحوض در بخش کهک با ارتفاع ۳۲۹۳ متر بلند ترین نقطه منطقه قم است.

منطقه قم از نظر تقسیم‌بندی زمین شناسی در ایران مرکزی واقع شده است. ارتفاعات حاشیه دشت از تشکیلات دوران سوم زمین شناسی است. قدمت تشکیلات منطقه به دوره ائوسن برمی‌گردد که شامل بقایای فعالیت‌های آتشفشانی است که در شمال دریاچه نمک حوض سلطان به صورت توفهای سبز کلریت دار همراه با جریانهای بازالتی و سنگهای آندزیتی به چشم می‌خورد که آهکهای تومولتیک را قطع کرده‌اند. از لحاظ زمین ریخت شناسی قسمت اعظم شهر قم روی دشت رسوبی با

شیب ملایم قرار دارد که به طور پراکنده مخروط افکنه‌های آبرفتی با واریزه‌ای که شیب نسبتاً زیادی دارند در کناره ارتفاعات قرار گرفته‌اند (درویش‌زاده ۱۳۶۳: ۲۰) (تصویر ۲).

۲-۳-۲ آب و هوا

شهر قم به علت موقعیت ویژه جغرافیایی خود از آغاز پیدایش در مکان نخستین خویش پا برجا مانده است و به همین واسطه وضعیت ممتازی در میان شهرهای ایران دارد و از این لحاظ نمونه قابل بررسی‌ای برای شناخت نحوه شکل‌گیری کالبدی شهرهای ایران و یافتن مدلی عمومی در زمینه تحول شهرهای ایران است (کیانی ۱۳۶۶: ۱۴۵).

اوضاع و احوال جوئی هر منطقه تحت تأثیر عناصر آب و هوایی، میزان بارندگی، رطوبت و باد است که آنها نیز خود تابعی از موقعیت جغرافیایی، پستی و بلندی، دوری و نزدیکی، ارتفاع از سطح دریا و همچنین جهت چین‌خوردگی‌ها، جهت وزش بادهای و جابجایی توده‌های هوایی است. ایران در نیمه جنوبی منطقه معتدل شمالی کره زمین واقع است. بادهای دریایی شمال‌غربی که از فراز اقیانوس اطلس و دریای مدیترانه و سیاه به سمت ایران می‌وزند، سبب بارندگی‌های زمستانه و بهاره در ایران می‌شوند. ولی ارتفاعات غربی ایران مانند سدی در مقابل این بادهای موجب می‌شود که اکثر بارندگی‌ها در سمت غربی این ارتفاعات نزول کند و اراضی داخلی فلات ایران، از جمله منطقه قم، از این رطوبت و اعتدال به میزان حداقل بهره‌مند گردد. به همین دلیل در بیشتر ایام سال بادهای خشک و شدیدی از جانب جنوب و شرق در این منطقه می‌وزند، و لذا مقدار رطوبت و برودت هوا به حداقل ممکن کاهش یافته و شدت نوسان درجه حرارت و برودت بیشتر می‌شود.

منطقه قم به دلیل نزدیک بودن به منطقه بیابانی مرکز ایران، آب و هوای آن در طبقه بندی اقلیمی کشور در زمره آب و هوای نیمه بیابانی (جزء اقلیم کویری و خشک) محسوب می شود. تابستانهای آن گرم و خشک و زمستانهای آن کمابیش سرد است. اختلاف دمای سالانه نسبتاً زیاد و در اغلب اوقات خشکی هوا غلبه دارد. علی رغم آب و هوای خشک و نیمه بیابانی منطقه، در اطراف شهر قم مناطق خوش آب و هوایی وجود دارد که از آب و هوای سرد کوهستانی بهره مند و محل مناسبی برای گذران تعطیلات و ایام گرم سال است.

عوامل موثر در آب و هوای استان قم عبارتند از: ۱. عرض جغرافیایی؛ ۲. ارتفاع؛ ۳. دوری و نزدیکی به دریا؛ ۴. مجاورت با بیابانهای مرکزی کشور و بادهای را می توان نام برد.

از نظر عرض جغرافیایی استان قم در عرضهای میانی نیمکره شمالی (بین قطب و استوا) واقع است، بنابراین باید آب و هوای معتدل داشته باشد؛ ولی دخالت عواملی همچون نزدیکی به کویر و ارتفاع باعث تغییرات و تفاوتهایی در آب و هوای آن شده است، به طوری که تأثیر ارتفاع در نواحی غربی و جنوبی استان زیاد بوده و در ارتفاعات به میزان چشمگیری کاهش می یابد. کل استان به دلیل دوری از دریا از رطوبت کمی برخوردار است. بادهای به دلیل تأثیر بر روی دما، تبخیر، و بارندگی از عوامل مهم و موثر بر آب و هوای استان به حساب می آیند. بادهای غربی و شرقی از بقیه مهمترند، ولی اهمیت بادهای شرقی از بادهای غربی هم بیشتر است. بادهای شرقی از طرف بیابانهای مرکزی ایران به نواحی مرکزی و شرقی استان می وزند و به دلیل آن که از بیابان می وزند (مخصوصاً در فصول پاییز و بهار) خشکی و گرد و غبار فراوان به همراه می آورند و باعث آلودگی سطح شهر قم می شوند. در فصل زمستان گاهی بادهای شمال شرقی به داخل استان وزیده و باعث

افت شدید دما می‌شود و پدیده‌ای به نام «سرما خشکه» را به وجود می‌آورند. بادهای غربی نیز، بخصوص در فصول پاییز و زمستان، استان را تحت تاثیر قرارداد و اغلب باعث بارندگی در سطح استان می‌شوند. جهت وزش بادهای غالب در استان قم جهت شرقی است. بین نواحی کوهستانی و کوهپایه‌ای استان، نسیم کوه و دره و بالعکس نیز جریان دارد که جنبه محلی داشته و در روز و شب جهت آن‌ها عوض می‌شود.

اقلیم کلی منطقه از نظر تقسیم‌بندی مطابق روش کوپن (Koppen) دانشمند اتریشی جزء اقلیم کویری و خشک (بیابانی) محسوب می‌شود. از مشخصات این گونه اقلیم تابستان‌های گرم و زمستان‌های سرد است. محدوده شهر قم به طور کلی سه نوع آب و هوای متفاوت دارد:

۱. منطقه کوهستانی خلجستان و دستجرد که نسبتاً سردسیر و خوش آب و هوا است.
۲. قسمتهای قنات و قمرود و اراضی کنار رودخانه قم که آب و هوای آن گرمسیری و نیمه‌کویری است.

۳. نواحی راهجرد که آب و هوای آن مطلوب و معتدل است.

۲-۳-۳ رودخانه‌ها

استان قم به دلیل ویژگی‌های طبیعی با کمبود منابع آب سطحی و زیرزمینی مواجه است. رودخانه‌های قمرود و قره‌چای جریانهای دائمی و سطحی را تشکیل می‌دهند که با احداث سدهای ۱۵ خرداد و ساوه بر روی آنها در سالیان اخیر مهار شده‌اند. رودهای دیگر استان نظیر بیدهند، ابرجس و کبار فصلی هستند و بخش عمده‌ای از آب شرب و کشاورزی از آنها تأمین می‌شود. مهم‌ترین رودخانه

منطقه قمرود با طول ۲۸۸ کیلومتر است که منبع تأمین آب سد ۱۵ خرداد نیز هست و انواع ماهیان همچون آزاد، شور و کپور در آن زندگی می‌کنند. لازم به ذکر است که استان قم مجموعاً ۳۱۹۰ چشمه، قنات و چاه‌های عمیق و نیمه عمیق دارد که عمده‌ترین آب مصرفی استان را در بخش‌های گوناگون، خصوصاً کشاورزی، تأمین می‌کند.

کشاورزی و زندگی در قم مرهون رودخانه قمرود یا اناربار است که از وسط دشت قم می‌گذرد. این رودخانه از کوه‌های گلپایگان سرچشمه می‌گیرد و سرانجام به دریاچه نمک می‌ریزد. بستر این رودخانه بیشتر اوقات به صورت مسیل خشکی به نظر می‌رسد. اما این خشکی بیشتر از هر چیز به علت بهره‌برداری کامل کشاورزان منطقه از آب آن است، به طوری که می‌توان گفت این رودخانه مایه حیات شهری و روستایی پهنه قم در طول تاریخ بوده است. تلاش‌هایی که طی قرون برای بهره‌مندی از آب این رودخانه به عمل آمده فصل مهمی از تاریخ سیاسی و اقتصادی قم را به خود اختصاص می‌دهد. مهمترین نهرها و جویبارهای باستانی پهنه قم که امروز نیز آثار برخی از آنان باقی است عبارتند از نهر براوستان، نهر جمکران، نهر میانرودان، نهر مهرویان، نهر کمیدان، نهر سراج. هر یک از این نهرها تعدادی از دهات را مشروب می‌ساختند. مجموعاً در پیرامون نهرهایی که در پهنه قم جاری بودند هفتاد دیه وجود داشت (کیانی ۱۳۶۶: ۱۴۵ و ۱۴۶) (تصویر ۳).

۲-۳-۴ حوزه‌های طبیعی

همان‌گونه که پیشتر اشاره شد استان قم در منطقه دشتی-کوهستانی قرار گرفته است. فرودست‌ترین نقطه آن در حاشیه کویر ۸۰۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد و بلندترین نقطه آن کوه ولیجا با ارتفاع

۳۳۳۰ متر در جنوب استان است. کوههای استان جزئی از رشته کوههای مرکزی ایران محسوب می‌شوند. استان از سه منطقه کوهستانی، کوهپایه‌ای و دشتی تشکیل شده است. منطقه کوهستانی که از سطح دریا ارتفاعی بالاتر از ۱۵۰۰ متر دارد عموماً در جنوب و جنوب غربی استان قرار گرفته است. منطقه دشتی، نواحی شرقی، مرکزی و شمالی استان را پوشانده است. ارتفاعات مهم استان عبارتند از ولیجا با ارتفاع ۳۳۳۰ متر، پلنگ آبی ۳۱۵۴ متر، کمرگ ۳۱۲۰ متر، لارها ۳۱۰۹ متر، ماهو ۲۹۷۲ متر، سلطان سعد شاه ۲۹۳۰ متر، خستک ۲۷۷۷ متر و سخت حصار ۲۷۵۷ متر. ارتفاعات معروف دیگر استان عبارتند از خوارنین، زیتوره، سوراخ گاو، غار، هلیل، تخت سرحوض، خرکشته، آقا نظر، گلستان یزدان، مودره، گرچه، پل، کمرکوه و چرخ سفید.

الف) نواحی کوهستانی

این نوع خاص زیستبوم را عمدتاً در نواحی جنوب و جنوب غربی استان می‌توان یافت. این نواحی به طور کلی بیش از ۱۵۰۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارند. بیشترین بارش استان در این مناطق رخ می‌دهد و جریان رودهای فصلی و در واقع تمرکز جمعیت روستایی استان در آن است. پوشش گیاهی منطقه تقریباً غنی و به صورت پوشش کوهستانی است و درختچه‌های بادام کوهی، ازگیل و پسته وحشی از شاخص‌های گیاهی این مناطق به شمار می‌رود. از جانوران منطقه می‌توان به بز، گربه وحشی، گرگ، شغال، روباه و گراز و پرندگان شکاری و برخی پرندگان اشاره کرد، از جمله عقاب دشتی، شاهین، کرکس و انواع گنجشک. از مهم‌ترین نواحی کوهستانی استان می‌توان به منطقه شکار ممنوع پلنگ دره اشاره کرد که با وسعتی معادل ۳۶۰۰۰ هکتار در جنوب غربی قم در ۵۰ کیلومتری

این شهرستان قرار دارد. ارتفاعاتی از جمله کوه آله و سخت حصار از ویژگی‌های توپوگرافی منطقه محسوب می‌شود و چشمه‌سارهای فراوان و مناظر طبیعی زیبا از ویژگی‌های تفرجی منطقه به حساب می‌آید. پوشش گیاهی مناسب که از شاخص‌ترین گونه‌ها می‌توان به انواع گرامینه‌ها، گز، بادام کوهی (بادامچه)، گون، کلاه میرحسن اشاره کرد و تنوع جانوری شامل کبک، تیهو، بلدرچین، کل و بز، قوچ و میش، گرگ، گراز، شغال و روباه از مشخصات منطقه است. این منطقه در آینده‌ای بسیار نزدیک به منطقه حفاظت شده تبدیل خواهد شد.

ب) نواحی دشتی

این نواحی بیشتر در مرکز و شمال و شرق استان با شیب کم از اطراف به سمت دریاچه نمک و حوض سلطان کشیده شده و هر چه از نواحی غرب و کوهستانی جنوبی به سمت دریاچه نمک و دشت مسیله حرکت کنیم از کیفیت آب و خاک کاسته شده و دشت‌هایی به شکل بیابان‌های خالی از سکنه با پوشش گیاهی منفرد به چشم می‌خورد. در صورت احیاء، این مناطق می‌توانند زیستگاه مناسبی برای حیواناتی چون گورخر آسیایی، یوزپلنگ و پرندگان نظیر هوبره و انواع کبوتر باشد. همچنین به علت شرایط خاص کویری منطقه پرورش شتر در این مناطق به صورت پراکنده صورت می‌گیرد. در فصل پاییز و زمستان (به‌خصوص زمستان) در اطراف دریاچه حوض سلطان و دریاچه نمک پرندگان گوناگونی شامل حواصیل، غاز خاکستری، آنقوت و لک لک را نیز می‌توان مشاهده کرد که به این مناطق مهاجرت کرده‌اند.